

Ἡ Ἐκκλησία καί ἡ Πολιτεία

Τὸν προηγούμενο μήνα εἶχαμε παραθέσει ἀπὸ τὴν Πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολή τὴν ἐξῆς περικοπή, πού ἀναφέρεται στὸν Χριστό καί στὴν Ἐκκλησία Του: «*Ἐγείρας αὐτόν ἐκ νεκρῶν καὶ καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος καὶ παντός ὀνόματος ὀνομαζομένου οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ αὐτόν ἔδωκεν κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῆ ἐκκλησία, ἣτις ἐστὶν τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὸ πλήρωμά του τὰ πάντα ἐν πάσιν πληρουμένου*» (Πρὸς Ἐφεσίους, 1, 20-28).

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔχει παραλληλίσει τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μέ τὴν Ἐκκλησία καί στὴν Α' Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή, ὅπου γράφει μεταξύ ἄλλων: «**Καθάπερ γάρ τὸ σῶμα ἐν ἐστὶ καὶ μέλη πολλά ἔχει, πάντα δέ τὰ μέλη τοῦ σώματος πολλά ὄντα, ἐν ἐστὶν σῶμα, οὕτως καὶ ὁ Χριστός...**» (Α' Πρὸς Κορινθίους, 12, 12). Σέ ἄλλο σημεῖο δέ τῆς Πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς (2, 19 κ.ε.) χρησιμοποιεῖ τὴν εἰκόνα ἑνὸς οἴκου ἢ ναοῦ. Ἐκεῖ οἱ πιστοὶ εἶναι οἱ «οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ» πού ἔχουν «**ἐποικοδομηθεῖ ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν**», ἐνῶ ὁ Χριστός εἶναι «**ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος**», «**ἐν ᾧ πᾶσα οἰκοδομὴ συναρμολογουμένη αὖξει ἐν ναόν ἅγιον ἐν Κυρίῳ**». Σέ ἄλλο δέ σημεῖο (Πρὸς Ἐφεσίους 4, 12 κ.ε.) ὁ Ἀπόστολος συνενώνει –ἴσως γιὰ νά ὑποδείξει ὅτι τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἀνεπαρκῆ καὶ δέν πρέπει νά τὰ ἐκλάβει κανεὶς κυριολεκτικὰ– τίς εἰκόνες τοῦ σώματος καὶ τοῦ οἴκου καὶ κάνει λόγο γιὰ «οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ», «**ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον ... τὴν αὖξησιν τοῦ σώματος ποιεῖται εἰς οἰκοδομὴν ἑαυτοῦ ἐν ἀγάπῃ**».

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῆς ἀμπέλου καὶ τοῦ κλήματος, τοῦ ἐγκεντρισμοῦ τῆς ἀγριελαίου ἢ τοῦ Νυμφίου-Χριστοῦ καὶ τῆς Νύμφης-Ἐκκλησίας, πού συναντοῦμε στὴν Ἁγία Γραφή γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀποσκοποῦν στό νά τονίσουν τὴν «**ὀργανικὴ**» ἔνωση πού ὑπάρχει μεταξύ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν πιστῶν στὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἔνωση αὕτη εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ ζωτικὴ γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, κατ' ἀντιστοιχία μέ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κάθε μέλος ἑνὸς σώματος ζεῖ καὶ κινεῖται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ σώματος ἢ ὅπως ὁ οἶκος ἢ ὁ ναὸς στηρίζονται στό θεμελίό τους. Ἐξ ἄλλου, τὸ κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας δέν «ἀπορροφᾶται», οὔτε «χάνεται», ἀλλὰ

διατηρεῖται καί αὐξάνει μέσα στήν ἔνωση αὐτή, ὡς «ἀναγκαῖον μέλος», ὅπως τό κάθε μέλος τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος χρειάζεται γιά τήν ζωή τοῦ κάθε ἀνθρώπου (Α' Πρὸς Κορινθίους 12, 22), ἢ ὅπως κάθε ἐπιμέρους ἀρμός σύν-οικοδομεῖ τόν οἶκο (Πρὸς Ἐφεσίους 4, 12 κ.ε.).

Γιά τόν Ἅγιο Ἰουστῖνο Πόποβιτς «...ἡ ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά ἐνώση ὀργανικῶς καί προσωπικῶς ὅλους τούς πιστούς τῆς μέ τό Πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ... Ἡ ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά δημιουργήσῃ εἰς ἕκαστον μέλος τῆς τήν πεποιθήσιν ὅτι τήν κανονικήν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος ἀποτελοῦν ἡ ἀθανασία καί ἡ αἰωνιότης... Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θεανθρωπίνη αἰωνιότης ἐνσαρκωμένη εἰς τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου...» (Βλ. τό ἄρθρο «Ἐσωτερική Ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας», στό βιβλίον «Ἀνθρωπος καί Θεάνθρωπος», ἐκδ. Ἀστήρ, 1993).

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά συνδεθεῖ μέ κάτι στέρεο πού τόν ὑπερβαίνει καί τόν ὀλοκληρώνει καί νά ἀφοσιωθεῖ σέ αὐτό εἶναι ἐπιτακτική. Ἔτσι, στήν Ἀκολουθία τῆς Θείας Μεταλήψεως ὁ πιστός εὐχεται «ἵνα μηκέτι ἐμαυτῶ ζῶ, ἀλλά σοί τῷ ἡμετέρῳ Δεσπότη καί εὐεργέτη» καί «ἵνα ἐνωθῶ τῷ ἁγίῳ σωματί σου καί αἵματι καί ἔξω σε ἐν ἐμοί κατοικοῦντα καί μένοντα». Ἐπιθυμεῖ, δηλαδή, νά πραγματοποιηθεῖ καί στήν ἀτομική του περίπτωση ἐκείνη ἡ ἔνωση, γιά τήν ὁποία ἔκαναν λόγο ὁ ἀπόστολος Παῦλος καί ὁ ἅγιος Ἰουστῖνος στά πιά πάνω κείμενά τους. Ἡ ἔνωση δέ αὐτή, σύμφωνα μέ τήν Ἀκολουθία, ἐπιφέρει τήν ἐνδυνάμωση καί τήν ἐναρμόνιση τῶν διαστάσεων τοῦ ἀνθρώπου («...ἄγνιζε καί κάθαρε καί ρυθμιζέ με, κάλλυνε, συνέτιζε καί φώτιζε με...»), ἐπιφέρει τήν «εἰρήνην τῶν ψυχικῶν δυνάμεων», τήν «προσθήκη τῆς χάριτος» καί ὀδηγεῖ στήν «οἰκείωσιν τῆς Βασιλείας» καί στό νά καθορᾷ ὁ πιστός τό «ἀπέραντον κάλλος τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ». Σημειωτέον δέ ὅτι στό κείμενό του ὁ ἅγιος Ἰουστῖνος χαρακτηρίζει τήν ἔνωση μέ τόν Χριστό ὄχι μόνο ὡς «ὀργανική», ἀλλά καί ὡς «προσωπική», γιά νά δείξει μέ αὐτή του τήν ἐπισήμανση ὅτι ὁ πιστός δέν ἐξαφανίζεται μέσα στήν Ἐκκλησία, ἀλλά «στερεώνει τόν ἑαυτόν του εἰς αὐτήν τήν ἐνότητα, διαφυλάττει τόν ἑαυτόν του εἰς αὐτήν τήν ἀγιότητα, ζῆ ὁ ἴδιος προσωπικά τόν Χριστόν ὡς τήν ἐνότητα τῆς προσωπικότητός του καί ὡς τήν οὐσίαν τῆς ἐνότητός του μέ τά ἄλλα μέλη τοῦ ἁγίου Σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἐκκλησίας».

Ὅπως, ὁμως, συμβαίνει σχεδόν μέ κάθε ἀληθινή καί βαθειά ἀνθρωπίνη ἐπιθυμία, ἔτσι καί ἡ ἐπιθυμία αὐτή γιά τήν ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Χριστό καί τήν Ἐκκλησία Του, εἶναι δυνατό νά χειραγωγηθεῖ καί νά παροχετευθεῖ σέ ἐπιθυμία προσκόλλησης καί συσσωμάτωσης σέ ἐνώσεις ἐθνικές, πολιτικές καί κρατικές, πού πα-

ρουσιάζονται ὡς ἄλλοι ἐπίγειοι θεοί καί οἱ ὅποῖες, ἀντί νά ὀλοκληρῶνουν τόν ἄνθρωπο, τόν στρεβλώνουν καί τόν ἐξανδραποδίζουν.

Ἡ πολιτική θεωρία διακρίνει ἀνάμεσα σέ δύο βασικές ἀντιλήψεις γιά τό κράτος. Κατά τήν πρώτη, τό κράτος εἶναι μιά «τεχνητή μηχανή», κατά τή δεύτερη, τό κράτος εἶναι ἕνας «ζωντανός ὀργανισμός». Γιά ὅσους ἀντιμετωπίζουν τό κράτος ὡς μιά «μηχανή», ἢ ἕνα «ἐργαλεῖο», ἡ ἀποστολή του περιορίζεται στό νά παρέχει, μέσω τῶν ἐπί μέρους μηχανισμῶν του, ὅπως ἡ ἀστυνομία καί τά δικαστήρια, προστασία στά βασικά δικαιώματα τῶν πολιτῶν, ὅπως ἐκεῖνα τῆς ζωῆς, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς περιουσίας. Πέραν αὐτῆς τῆς βασικῆς του «ἐργαλειακῆς» χρησιμότητος τό κράτος δέν δικαιούται νά παρεμβαίνει στή ζωή τῶν πολιτῶν, πού ὑπάγονται στή δικαιοδοσία του, οὔτε νά τούς παιδαγωγεῖ ἢ νά τούς χειραγωγεῖ. Οἱ πολῖτες δέ αὐτοῦ τοῦ τύπου χρησιμοποιοῦν μέν τό κράτος γιά τούς δικούς τους σκοπούς, ὅπως χρησιμοποιοῦμε ἕνα ἐργαλεῖο, ὅμως δέν προσμένουν ἀπό αὐτό κανενός τύπου λύτρωση, ὀλοκλήρωση ἢ σωτηρία. Ἐκεῖνοι, πάλι, πού βλέπουν τό κράτος ὡς ὀργανισμό προσδοκοῦν ἀπό αὐτό πολύ περισσότερα, ἢ ὄχι τά πάντα.

Ὡς γνωστόν, κάθε (φυτικός ἢ βιολογικός) ὀργανισμός ἔχει ὡς ἐνιαια ὄντοτητα τή δική του ζωή. Κάθε κύτταρο, ἰστός ἢ μέλος τοῦ ὀργανισμοῦ ζεῖ, τρέφεται καί ἀυξάνεται, μόνο ὅσο εἶναι ἐνταγμένο «ὀργανικά» στό σῶμα τοῦ ὀργανισμοῦ καί ἐφ' ὅσον, ἀσκῶντας τήν εἰδική «λειτουργία» γιά τήν ὅποια ἔχει διαφοροποιηθεῖ, ἐξυπηρετεῖ τή ζωή τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἔτσι, ὅσοι ἀντιμετωπίζουν τό κράτος ὡς «ὀργανισμό», τείνουν νά κηρύσσουν ὅτι τά κράτη (καί μάλιστα τό κράτος στό ὅποιο ἀνήκουν) ἔχουν τή δική τους, ἐνίοτε κοσμοϊστορική, ἀποστολή καί δικαιούνται νά καλοῦν τούς πολῖτες τους νά ἀφιερωθοῦν ἐξ ὀλοκλήρου ἢ καί νά θυσιάστουν ἀκόμη γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν κρατικῶν ἐπαγγελιῶν, διότι αὐτή καί μόνο αὐτή εἶναι ἡ ἀρμόζουσα «λειτουργία» τους ὡς πολιτῶν. Γιά τούς θεωρητικούς αὐτούς, τό κράτος εἶναι ἕνας «ζωτικός ὀργανισμός» ἀπαραίτητος γιά νά ὑπάρξει ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν τελικό του σκοπό. Διότι μόνο μέσω τοῦ κράτους τά ἐπιμέρους ἄτομα μποροῦν νά ἐνώσουν τίς ἐνέργειές τους, νά τίς ἐναρμονίσουν καί νά ἐπιτύχουν τούς μεγάλους σκοπούς τους. Ἀκόμη περισσότερο, μόνο τό κράτος μέ τούς θεσμούς του ἐκφράζει τό πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Ὄντως δέ τέτοιας φύσης τό κράτος ἐπιφέρει τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Μάλιστα, σύμφωνα μέ τίς καθιερωμένες ἀρχές τοῦ δικαίου, κάποιος ἀποκτᾷ τήν ἰθαγένεια ἑνός κράτους βάσει εἴτε τοῦ δικαίου τοῦ αἵματος (*ius sanguinis*), ὅταν δηλαδή κατάγεται ἀπό γονεῖς, πού εἶναι ἤδη φορεῖς τῆς ἐν λόγῳ ἰθαγένειας, εἴτε τοῦ δικαίου τοῦ ἐδάφους (*ius soli*), ὅταν δηλαδή ἡ γέννησή του ἐντός μιᾶς ἐδαφικῆς ἐπικράτειας ἀνα-

γνωρίζεται ὡς ἐπαρκής λόγος γιά τήν κτήση τῆς ἀντίστοιχης ἰθαγένειας. Ἔτσι, τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἀπαιτοῦνται γιά νά ἀποκτήσει κάποιος τήν ἰθαγένεια ἑνός κράτους σχετίζονται μέ τή «γῆ» καί μέ τό «αἷμα», δηλαδή μέ «στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου» (Πρός Κολασσαεῖς, 2, 20), τά ὁποῖα θεωρεῖται ὅτι ἔχουν τή δύναμη νά καθιστοῦν κάποιον μέλος τῆς ἐκάστοτε κρατικῆς κοινότητας-ὀργανισμοῦ, ὅπως συμβαίνει μέ ἕναν φυτικό ὀργανισμό πού ριζώνει στή γῆ ἢ μέ ἕνα βιολογικό ὀργανισμό πού φέρει τό αἷμα τῶν προγόνων του.

Συνήθως, ἐκεῖνοι πού ἀντιμετωπίζουν τό κράτος ὡς «μηχανή» προέρχονται ἀπό τόν Ἀγγλοσαξωνικό χῶρο καί χαρακτηρίζονται ἀπό μιὰ οὐσιώδη ἐπιφύλαξη ἢ δυσπιστία πρὸς τό κράτος. Ἀπό τήν ἄλλη ἐκεῖνοι πού ζοῦν (ζοῦμε) στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη συνήθως ἔχουν τήν τάση νά ἀντικρίζουν (ἀντικρίζουμε) τό κράτος ὡς «ὀργανισμό», ἐντός τοῦ ὁποῖου ἐκπληρώνονται τά πεπερωμένα ἢ τά ιδεώδη τοῦ ἔθνους ἢ τῆς φυλῆς. Ἔτσι, ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο τό ὅτι στήν ἠπειρό μας βρέθηκε πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν ἐγκαθίδρυση ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων στό παρελθόν. Εἶναι δέ ἐνδεικτικό ὅτι ἀκόμη καί σήμερα γίνεται πολὺς λόγος γιά τήν Εὐρωπαϊκὴ «ὀλοκλήρωση», ὡσάν νά ὑπάρχει «ἐν σπέρματι» ἢ «ὑπὸ ἀνάπτυξη» ἕνας ὀργανισμός (ἢ ἐνωμένη Εὐρώπη), ὁ ὁποῖος κινεῖται καί πρέπει, τελεολογικά, νά κινηθεῖ στήν πλήρη ἐκδίπλωσή του σέ ἕνα ὀλοκληρωμένο ὀργανισμό, ὅπου, ἐπιτέλους, θά ἐκπληρωθοῦν οἱ χιλιαστικοῦ τύπου προσδοκίες τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτῶν γιά ἐπίγειο πλοῦτο καί εὐτυχία!

Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος ἤδη ἀπὸ τό 1923 εἶχε ὑπογραμμίσει ἔντονα τόν κίνδυνο νά ὑποκατασταθεῖ ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ ἕναν ἢ ἀπὸ πολλούς ἐθνικούς-κρατικούς «ὀργανισμούς», οἱ ὁποῖοι θά αὐτοπροβληθοῦν ὡς ἡ ἐνσάρκωση τῶν ἰδανικῶν τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς. Γράφει συγκεκριμένα: «Ἡ Ἐκκλησία εἶναι οἰκουμενική, καθολική, θεανθρωπίνη, αἰώνια, διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ βλασφημίαν, ἀσυγχώρητον βλασφημίαν ἐναντίον τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τό νά κάμωμεν τήν Ἐκκλησίαν ἕνα ἐθνικόν ἴδρυμα (institutio), νά τήν στενεύωμεν μέχρι τῶν μικρῶν, πεπερασμένων, χρονικῶν ἐθνικῶν σκοπῶν καί μεθόδων». Καί ἐπίσης: «Εἰς τήν πορείαν των διὰ μέσου τῆς ἱστορίας πολλαί τοπικαί Ἐκκλησῖαι περιωρίζοντο εἰς τόν ἐθνικισμόν καί μεταξύ αὐτῶν καί ἡ ἰδική μας. Ἡ Ἐκκλησία προσηρμόζετο εἰς τόν λαόν, ἐνῶ τό κανονικόν εἶναι τό ἀντίθετον: ὁ λαός νά προσαρμόζεται πρὸς τήν Ἐκκλησίαν». Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος ἐπισημαίνει ὅτι τόν κίνδυνο αὐτόν τόν διέτρεξε στό παρελθόν καί ἡ Σερβική Ἐκκλησία, φαίνεται, ὅμως, ὅτι ὁ κίνδυνος νά ἀφομοιωθοῦν καί ἀπορροφηθοῦν οἱ τοπικές Ἐκκλησίες ἀπὸ τό οἰκεῖο τους κράτος, μετατρεπόμενες σέ «ἰδεολογικό

μηχανισμό» γιά τή νομιμοποίησή του, εἶναι διαρκῶς ἐπίκαιρος καί ἔντονος.

Ἐν ὄψει τῶν ἀνωτέρω, θά ἦταν σκόπιμο νά προσπαθήσει κανεῖς νά ἐρευνήσει τό πῶς ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε τό βυζαντινό Κράτος καί ἐάν αὐτό ἦταν ἓνα «κράτος-μηχανή», ἢ ἓνα «κράτος-ὄργανισμός» πού ἤθελε νά ὑποκαταστήσει τήν Ἐκκλησία.

Γιά μιά πρόχειρη ἀπάντηση θά μπορούσε καταρχήν κανεῖς νά στηριχθεῖ στήν Ἱ Νεαρά τοῦ ἁγίου αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, ὅπου ὀρίζεται ὅτι: «**Δύο εἶναι τά μέγιστα δῶρα πού ὁ Θεός, στήν ἀγάπη του γιά τόν ἄνθρωπο μᾶς δώρισε ἀπό ψηλά: ἡ ἱερωνύνη καί ἡ αὐτοκρατορική ἀξιοπρέπεια. Τό πρῶτο ὑπηρετεῖ τά Θεῖα πράγματα, ἐνῶ τό δεύτερο διευθύνει καί διοικεῖ τίς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις**», καθῶς καί στό διάταγμα, ὅπου ὀριζε ὅτι: «**Διατάσσουμε ὅτι οἱ Ἱεροί Ἐκκλησιαστικοί Κανόνες πού υἰοθετήθηκαν καί ἐπικυρώθηκαν ἀπό τίς τέσσαρες Οἰκουμενικές Συνόδους... θά ἀντιμετωπίζονται ὡς νόμοι**». Νομίζουμε ὅτι δέν θά παρερμηνεύσουμε τά νομοθετικά αὐτά κείμενα, ἐάν δεχθοῦμε ὅτι ἀπό αὐτά συνάγεται ὅτι γιά τούς Βυζαντινούς τό κράτος δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τεχνητό ἀνθρώπινο κατασκευάσμα-μηχανή, ἀφοῦ ἀναγνωρίζεται ὡς μέγιστο δῶρο τοῦ Θεοῦ, στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίζεται νομικά ἡ ποιμαντική/παιδαγωγική ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε, ὅμως, ὡς «ὄργανισμός» μέ τήν ἄνω ἔννοια μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό βυζαντινό κράτος, διότι στό πλαίσió του ἡ κρατική ἐξουσία περιορίζεται στή διοίκηση τῶν βιοτικῶν-ἐπιγείων ὑποθέσεων, ἐνῶ ἐπιπλέον, ἀκόμη καί στό πεδίο αὐτό, οἱ Ἐκκλησιαστικοί Κανόνες θέτουν ὅρια στή νομοθετική ἐξουσία, ἀποκλείοντας ἔτσι τό ἐνδεχόμενο τῆς «ἱεροποίησης» τοῦ κράτους.

Γιά τό ἱστορικό αὐτό ζήτημα, πού παρουσιάζει ἰδιαίτερο πρακτικό ἐνδιαφέρον γιά μᾶς σήμερα, εἶναι σίγουρο ὅτι ἀπαιτεῖται μιά ἐκτενέστερη καί βαθύτερη ἀνάλυση πού ἀνήκει στή δικαιοδοσία τῶν εἰδικῶν. Φαίνεται, πάντως, πῶς δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι οἱ Βυζαντινοί εἶχαν ἀφομοιώσει αὐτό πού ἔγραψε πολλούς αἰῶνες ἀργότερα ὁ ἅγιος Ἰουστίνος, ὅτι δηλαδή «**ὁ θεανθρώπινος σκοπός δύναται νά πραγματοποιεῖται μέ θεανθρώπινα ἀποκλειστικῶς μέσα, ποτέ μέ ἀνθρώπινα ἢ μέ οἰαδήποτε ἄλλα μέσα. Εἰς αὐτό τό σημεῖον διαφέρει οὐσιαστικῶς ἡ Ἐκκλησία ἀπό καθετί τό ἀνθρώπινον, τό γήϊνον**». Ὅποιες, ὅμως, καί νά ἦταν οἱ σχετικές ἐπιτεύξεις ἢ ἀποτυχίες τῶν Βυζαντινῶν, τό γεγονός εἶναι ὅτι ἡ ὑπόμνηση αὐτή τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου διατηρεῖ μέχρι σήμερα τήν ἐπικαιρότητα της.

Νομομαθής